

OSOBY Z NIEPEŁNOSPRAWNOŚCIAMI ODBIORCAMI KULTURY – WYNIKI BADAŃ PILOTAŻOWYCH W MAŁOPOLSCE*

PEOPLE WITH DISABILITIES AS AN AUDIENCE OF CULTURE – RESULTS OF PILOT
RESEARCH IN MAŁOPOLSKA

Anna Pluszyńska

ORCID: 0000-0003-0271-5176

Uniwersytet Jagielloński**

e-mail: anna.pluszynska@uj.edu.pl

Agnieszka Konior

ORCID: 0000-0003-2338-6594

Uniwersytet Jagielloński**

e-mail: agn.konior@uj.edu.pl

Abstract: The subject of the research is the use of the offer of cultural institutions by people with disabilities. The results of research by other authors on this topic are presented in the beginning. At the same time, it was pointed out that there is a lack of cross-sectional research that would concern the participation of a diverse group of audience with disabilities in culture. The identified research gap was filled by conducting own pilot research. Their goal was to show how people with disabilities use the offer of cultural institutions and what to do to make it more accessible to them. The research problem was formulated as follows: What are the expectations and needs of people with disabilities in terms of broad-understood participation in culture and the level of satisfaction of cultural institutions in Małopolska. The survey technique was used in the study. Pilot studies conducted on the participation of people with disabilities in culture allow us to conclude that surveyed people with special needs willingly use the offer of cultural institutions and notice positive changes in the adaptation of cultural institutions of Małopolska to the needs of people with disabilities that have occurred over the last two years, but at the same time indicate what else is left to do. People with disabilities indicate that the biggest barrier to access to the cultural offer is social barrier resulting from a lack of understanding of the needs of people with disabilities.

Keywords: accessibility, audience development, audience research, cultural institutions, culture management, people with disability

Author's affiliation: Jagiellonian University, Faculty of Management and Social Communication, Institute of Culture, Culture Management Unit

Abstrakt: Przedmiotem badań jest korzystanie z oferty instytucji kultury przez osoby z niepełnosprawnościami. Na wstępie przedstawiono wyniki badań innych autorów dotyczące tej tematyki. Wskazano jednocześnie, że brakuje przekrojowych badań, które dotyczyłyby uczestnictwa w kulturze zróżnicowanego grona odbiorców z niepełnosprawnościami. Zidentyfikowana luka badawcza została uzupełniona poprzez realizację badań własnych, mających charakter pilotażowy. Ich celem było wskazanie, w jaki sposób osoby z niepełnosprawnościami korzystają z oferty instytucji kultury i co zrobić, by była ona dla nich bardziej dostępna. Problem badawczy został sformułowany w następujący sposób: jakie są oczekiwania i potrzeby osób z niepełnosprawnością w zakresie szeroko rozumianego uczestnictwa w kulturze oraz poziomu ich zaspokojenia przez instytucje kultury w Małopolsce. W badaniu wykorzystano technikę ankiety. Przeprowadzone badania pilotażowe dotyczące uczestnictwa w kulturze osób z niepełnosprawnościami pozwalają stwierdzić, że badane osoby chętnie korzystają z oferty instytucji kultury oraz zauważają pozytywne zmiany w dostosowaniu małopolskich instytucji kultury do potrzeb osób z niepełnosprawnościami, jakie nastąpiły w ciągu ostatnich dwóch lat, ale jednocześnie wskazują, co jeszcze wymaga poprawy. Osoby z niepełnosprawnościami wskazują, że największą barierą w dostępie do oferty kulturalnej są bariery społeczne, wynikające z niezrozumienia potrzeb osób z niepełnosprawnościami.

Słowa kluczowe: badania publiczności, dostępność, instytucje kultury, osoby z niepełnosprawnościami, zarządzanie kulturą, zarządzanie rozwojem publiczności

* Badanie „Osoby z niepełnosprawnościami odbiorcami kultury” powstało przy wsparciu środków Priorytetowego Obszaru Badawczego Society of the Future w ramach programu „Inicjatywa Doskonałości – Uczelnia Badawcza” w Uniwersytecie Jagiellońskim.

** Zakład Zarządzania Kulturą, Instytut Kultury, Wydział Zarządzania i Komunikacji Społecznej, Uniwersytet Jagielloński, 30-348 Kraków, ul. Łojasiewicza 4.

WPROWADZENIE

Najczęściej przywoływaną definicją „osoby z niepełnosprawnościami” jest ta zawarta w Konwencji Osób Niepełnosprawnych, która brzmi: „Do osób niepełnosprawnych zalicza się te osoby, które mają długotrwale naruszoną sprawność fizyczną, umysłową, intelektualną lub w zakresie zmysłów, co może w oddziaływaniu z różnymi barierami, utrudniać im pełny i skuteczny udział w życiu społecznym, na zasadzie równości z innymi osobami” (*Konwencja ONZ o prawach osób niepełnosprawnych*, 2006). Konwencja jest nie tylko dokumentem regulującym prawa osób z niepełnosprawnościami, ale również swego rodzaju manifestacją odejścia od nurtu jednostkowego w kierunku nurtu społecznego w zakresie rozumienia niepełnosprawności. Przy podejściu indywidualnym niepełnosprawność rozumiana jest jako niezdolność, niesamodzielność danej osoby. Uwaga skoncentrowana jest na uszkodzeniu organizmu, problemy związane z wykonywaniem ról społecznych upatruje się „(...) w samej jednostce, a ich przyczyny dostrzega się w funkcjonalnych ograniczeniach lub psychologicznych ubytkach, będących skutkiem niepełnosprawności” (Niedbalski i in., 2017, s. 9–10). W nurcie społecznym natomiast niepełnosprawność jest rozumiana jako wynik interakcji z otoczeniem, jako problem społeczny, który można zniwelować, dostosowując otoczenie i znosząc bariery architektoniczne, komunikacyjne i cyfrowe. Takie podejście przenosi odpowiedzialność za podejmowanie działań inkluzywnych z jednostki na całe społeczeństwo. Umożliwia to zmianę postrzegania osób z niepełnosprawnościami i budowania ich pozytywnego wizerunku, jako osób zdolnych do niezależnego życia (Gąciarz, 2014, s. 8).

Wspomniany akt prawny nie tyle wprowadza nowe normy, co uwypukla znaczenie już istniejących. Z uwagi na tematykę niniejszej pracy, szczególnie istotny jest art. 30 Konwencji, w którym zapewnia się „prawo osób niepełnosprawnych do udziału, na zasadzie równości z innymi osobami, w życiu kulturalnym”. Podstaw praw kulturalnych osób niepełnosprawnych należy szukać również w Konstytucji RP, zgodnie z którą każdemu zapewnia się wolność korzystania z dóbr kultury (art. 73), co należy rozumieć jako obowiązek państwa do „nietworzenia niezasadzonych ograniczeń” (Lizak, 2017, s. 62). Ponadto zasada równego dostępu do dóbr kultury (art. 6) wiąże się z konstytucyjną gwarancją zakazu dyskryminacji, wyrażoną w art. 32, który stanowi, że wszyscy jesteśmy równi wobec prawa. Szczególną rolę w tym zakresie odgrywają instytucje kultury, zarówno państwowe, jak i samorządowe.

Władysław Dykcik podkreśla, że kultura jest pośrednikiem między jednostką a społeczeństwem, w konsekwencji czego zapobiega zamykaniu się osób niepełnosprawnych w kręgu własnych problemów i spraw (Dykcik, 2003, s. 15). Jak słusznie zauważa Anna Nowak, „w życiu osób niepełnosprawnych aktywne uczestnictwo w kulturze jest jednym ze skuteczniejszych sposobów ich społecznego usamodzielnienia” (Nowak, 2015, s. 93). Hanna Żuraw wyróżnia następujące funkcje uczestnictwa w kulturze w kontekście niepełnosprawności: poznawczą (umożliwiającą zrozumienie i poznanie własnych możliwości); hedonistyczną i relaksacyjną (sprzyjającą w dodaniu sił

psychicznych i sprawianie przyjemności); kreatywną (pobudzającą do samorealizacji i rozwoju zdolności twórczych); wspólnotową (sprzyjającą w przyswajaniu wzorów kulturowych przydatnych w życiu społecznym); kulturowo-synchronizującą (zbliżającą życie osób z niepełnosprawnością do egzystencji życia osób sprawnych); egzystencjonalnie-upodmiotowiającą (motywującą do częstszego udziału w kulturze i wspierającą w sprawowaniu kontroli nad własnym życiem); kompensacyjno-katartyczną (redukującą napięcia emocjonalne i umożliwiającą zaspokajanie potrzeb psychicznych) (Żuraw, 2001, s. 167–170; cyt. za: Szabała, 2019, s. 43–44).

W publikacjach naukowych uczestnictwo w kulturze interpretowane jest wąsko lub szeroko. W szerokim rozumieniu uczestnictwo w kulturze tożsame jest z twórczością rozumianą jako „formułowanie przekazów symbolicznych, a więc takich treści, które mają pewne znaczenie lub wartość nadaną im przez twórców” (Pichalski, 1986, s. 420). Zdaniem Anny Nowak „twórczość jest formą ludzkiego działania, dlatego zakres twórczości wiąże się z wszystkimi możliwymi rodzajami aktywności człowieka” (Nowak, 2015, s. 93). W szerokim znaczeniu uczestnictwo w kulturze jest rozumiane jako wielowymiarowa aktywność w życiu społecznym i kulturalnym, przyczyniająca się do tworzenia w sposób partycypacyjny społeczeństwa obywatelskiego. Z kolei Marian Golka definiuje kulturę partycypację jako: „wszelki kontakt człowieka z wytworami kultury oraz zachowaniami kulturowymi, a tym samym bezpośredni lub pośredni kontakt z innymi ludźmi. Kontakt ten polega na używaniu wytworów kultury, na przyswajaniu, odtwarzaniu i wytwarzaniu tkwiących w nich wartości, na podleganiu obowiązującym w kulturze wzorom, a także na tworzeniu nowych jej wytworów i wartości oraz zachowań” (Golka, 2007, s. 122).

W wąskim znaczeniu uczestnictwo w kulturze utożsamiane jest z biernym odbiorem i „sprowadzane jest przede wszystkim do „robienia czegoś z kulturą”, na przykład do słuchania muzyki, oglądania filmów, chodzenia do teatru” (Janicka-Olejnik, 2016, s. 58). Inaczej mówiąc, uczestnictwo jest tożsame z recepcją rozumianą jako „proces społecznego odbioru przekazów symbolicznych, polegających na rozumieniu treści (...) mniej więcej zgodnie z intencją twórców, którzy je formułują” (Pichalski, 1986, s. 420). Ponadto w takim rozumieniu uczestnictwo w kulturze definiowane jest jako „partycypacja w kulturze artystycznej, będącej przedmiotem instytucjonalnej działalności upowszechniającej” (Grad, 1997, s. 5).

Podsumowując powyższe rozważania, należy stwierdzić, że prawo do uczestnictwa w kulturze niezbywalnie przynależy wszystkim członkom społeczności (również osobom z niepełnosprawnościami), a brak jego realizacji nie wynika z ograniczeń po stronie tych osób, ale w myśl Konwencji Osób Niepełnosprawnych związane jest z niedostosowaniem samych instytucji do potrzeb odbiorców. Jak wskazuje Niels Righolt, „W ostatnim czasie w sposób znaczący wzrosły oczekiwania wobec instytucji kultury, aby wykazywały one odpowiedzialność za zapewnienie szerszego dostępu do kultury możliwie jak największej liczbie zróżnicowanych społecznie osób” (Righolt, 2022, s. 68). Poszerzanie grona odbiorców, pogłębianie relacji z dotychczasową publicznością oraz różnicowanie odbiorców

wpisuje się w działania z zakresu zarządzania rozwojem publiczności (ang. *audience development*) (Plebańczyk, 2022, s. 16), które coraz częściej są obecne w instytucjach kultury. Piotr Firych (2022, s. 59) pisze o tym, że *audience development* ma służyć dotarciu do nowych grup publiczności nie tylko dzięki zwiększaniu dostępności dotychczasowej oferty, ale także oferowaniu zupełnie nowego programu i pracy z grupami wykluczonymi, wśród których znajdują się także osoby z niepełnosprawnościami. By budować relacje z odbiorcami, konieczne jest diagnozowanie ich doświadczeń i potrzeb (Plebańczyk, 2022, s. 12).

W literaturze przedmiotu znajdziemy badania dotyczące uczestnictwa w kulturze, zarówno w tym szerokim, jak i wąskim rozumieniu, jednak wykorzystanie ich wyników przez instytucje kultury nie jest powszechne. W kontekście *audience development* wskazują na to Macarena Cuenca-Amigo i Marcin Popławski (2022, s. 46). W międzynarodowym badaniu Connecting Audience wzięło udział 250 pracowników zaangażowanych w pracę z publicznością. Pytano między innymi o pozyskiwanie i analizę informacji dotyczących obecnych odbiorców. Na takie pytanie 41% ankietowanych z Polski udzieliło negatywnej odpowiedzi. Z kolei zaledwie 19% ankietowanych z tej grupy prowadzi badania nie-uczestników, czyli osób, które nie są odbiorcami kultury. Olga Wysocka (2022, s. 119–120) w kontekście Galerii Sztuki Zachęta pisze o tym, że o ile badania tego typu były prowadzone w instytucji, to nie stawały się one podstawą do poznania potrzeb i oczekiwań publiczności, nie wiadomo było, jak przełożyć wyniki na praktyczne działania. Na podobne problemy związane z niską jakością badań, brakiem sprecyzowanego celu i umiejętności wykorzystania wyników wskazuje również Katarzyna Plebańczyk, odnosząc się do wywiadów prowadzonych z osobami w praktyce wdrażającymi koncepcję *audience development* w instytucjach kultury (Plebańczyk, 2022, s. 18).

Rzadko są podejmowane przekrojowe badania na temat uczestnictwa osób z niepełnosprawnościami korzystających z oferty instytucji kultury (o czym mowa także w kolejnym podrozdziale). Warto zauważyć, że w kontekście *audience development* (koncepcji budowania relacji z publicznością) mogą one stać się zarówno podstawą działań diagnostycznych, jak i zarządczych (Plebańczyk 2022, s. 19). Przeprowadzone przez nas badania stanowią więc próbę wypełnienia tej luki badawczej. Temat ten wydaje się szczególnie istotny w związku z wdrożeniem w roku 2019 przepisów ustawy o zapewnieniu dostępności osobom ze szczególnymi potrzebami. Wprowadzone zmiany wpłynęły na funkcjonowanie wielu podmiotów publicznych, w tym państwowych i samorządowych instytucji kultury, które musiały się realnie zmierzyć z problemem dostępności (Konior i in., 2021, s. 7). Jak wynika z raportu „Dostępność cyfrowa, architektoniczna i informacyjno-komunikacyjna w publicznych instytucjach kultury. Małopolska” (Konior i in., 2021) zaledwie 14,5% badanych instytucji kultury prowadzi badania dotyczące odbiorców ze szczególnymi potrzebami. Pozostałe instytucje nie gromadzą w ogóle wiedzy na ten temat. Co więcej, zaledwie 19% badanych zadeklarowało, że w zakresie zadań koordynatorów dostępności leży prowadzenie badań/analiz dotyczących potrzeb odbiorców/pracowników związanych z dostępnością.

Widoczne jest zatem, że instytucje kultury koncentrują się raczej na wdrażaniu zapisów ustawy o dostępności, a nie refleksji na temat swoich działań oraz tego, w jakim stopniu zaspokajają one potrzeby odbiorców. Tymczasem prowadzenie takich badań wydaje się szczególnie istotne, by nie tylko zrozumieć i pokonać lęk przed niepełnosprawnością, ale również by stawić czoło wyzwaniom związanym z nierównościami społecznymi.

PRZEGLĄD BADAŃ DOTYCZĄCYCH UDZIAŁU OSÓB Z NIEPEŁNOSPRAWNOŚCIAMI W KULTURZE

Badania dotyczące potrzeb kulturalnych osób z niepełnosprawnościami do tej pory były sporadycznie prowadzone i obejmowały raczej konkretne grupy osób z niepełnosprawnościami lub rodzaje ich aktywności kulturalnej. Literatura na temat udziału osób z niepełnosprawnościami w kulturze jest dostępna, ale publikacje mają raczej charakter rozważań ogólnych (Paplińska, 2016; Piechota, 2019; Szabała, 2019; Więckowski, 2014; Goryń, 2020), często opartych na doświadczeniu autorów, lub analizy studiów przypadków (Pawłowska i Sowińska-Heim, 2016; Wątrobiński, 2019; Czerwińska, 2019). Na przykład większość rozdziałów w monografii *Osoby z niepełnosprawnością i sztuka. Udostępnianie, percepcja, integracja* (Pawłowska, Wendorff i Sowińska-Heim, 2019) opiera się na jednostkowych studiach przypadków. Jest to poznawczo cenne, ale nie zastąpi przekrojowych badań. Poniżej zaprezentowano w sposób skrótowy metodologię badań dotyczących potrzeb kulturalnych osób z niepełnosprawnościami, do których autorkom udało się dotrzeć w ramach przeglądu literatury. Leszek Ploch (2009) prowadził badania wśród osób z wielopostaciową niepełnosprawnością, którzy aktywnie uczestniczyli w zajęciach teatralnych oraz byli widzami teatrów. By zrealizować założony cel badań, wykorzystał metodę sondażu diagnostycznego, na którą składały się następujące techniki badawcze: obserwacja, rozmowa ukierunkowana i wywiad. Co interesujące, badania były prowadzone nie tylko wśród osób z niepełnosprawnościami (260 osób), ale także ich rodzin (125 osób), mieszkających w Warszawie i województwie mazowieckim. W toku badań udało mu się dowiedzieć, że aktywność kulturalna osób z niepełnosprawnościami jest w dużej mierze uwarunkowana stopniem wsparcia, jakie otrzymują oni od swoich rodzin.

Udział w kulturze studentów niesłyszących i słabosłyszących był z kolei przedmiotem badań Ewa Doma-gały-Zysk i Magdalena Rosowicz (2013). Badania były prowadzone za pomocą ankiety. Problem z dotarciem do respondentów spowodował, że ostatecznie wypełniła ją jedynie 32 ankietowanych. Odwiedzanie instytucji kultury (kin, muzeów, teatrów) zadeklarowała mniej niż połowa ankietowanych, wiązało się to z brakiem dostępności tych form aktywności kulturalnej.

W latach 2013 i 2014 zrealizowano jak dotąd najbardziej obszerne badania dotyczące uczestnictwa osób głuchych w kulturze (zarówno recepcji, jak i twórczości), jak również oferty skierowanej do nich przez instytucje. Jako metody badawcze zastosowano: ankietę (próba badawcza obejmowała ponad 800 ankiet przeprowadzonych wśród społeczności osób głuchych w całej Polsce), wywiady indywidualne, zogniskowane

wywiady grupowe, analizę danych zastanych oraz analizę semiotyczną. Wyniki badań zostały zaprezentowane w raporcie *Nie Bądź Głuchy na Kulturę. Analiza szans i barier dla uczestnictwa głuchych w życiu kulturalno-artystycznym* (Czech, Kosiński, Mazurek, Wąchal i Wiącek, 2014). Warto w kontekście analizowanej tematyki przywołać najistotniejsze wyniki badań. 47% ankietowanych zadeklarowało, że uczestniczy w życiu kulturalnym w takim stopniu, w jakim by chciało. Ocena zadowolenia z uczestnictwa w kulturze nie była mocno skorelowana z wielkością miejsca zamieszkania. Ankietowani pytani o powody braku uczestnictwa w kulturze najczęściej wskazywali na: brak dostępnej oferty, brak czasu i brak środków finansowych. Zaledwie 2% ankietowanych w ramach aktywności kulturalnych odwiedzało instytucje kultury, 38,5% regularnie czytało książki, a 67% prasę, 41% uczestniczyło w wydarzeniach kulturalnych i festiwalach (wyniki są podobne do tych prowadzonych przez GUS na ogóle społeczeństwa).

Z kolei Anna Nowak (2015) w badaniach skupiła się na dostępie kobiet z niepełnosprawnością wzroku do instytucji kulturalnych i ich udziale w życiu kulturalnym. Jako technikę badawczą wybrała wywiady, które zostały przeprowadzone z 50 respondentkami. Główną formą aktywności kulturalnej badanych było oglądanie filmów i słuchanie muzyki w domu, a także wyjścia do kina w grupie znajomych. Część badanych była także aktywnymi twórczyniami. Dużą rolę w zapewnianiu dostępu do kultury odgrywały stowarzyszenia działające na rzecz osób z niepełnosprawnościami. W toku badań autorka zidentyfikowała cztery rodzaje barier, które utrudniały badanym dostęp do kultury: ich cechy osobowościowe i stopień niepełnosprawności, bariery społeczno-kulturalne, ekonomiczne, architektoniczne.

Bardzo interesujące badania prowadzone były na zlecenie Mazowieckiego Instytutu Kultury (Buchner, Kietlińska i Wierzbicka, 2016). Ich celem była identyfikacja potrzeb kulturalnych osób głuchych oraz oferty kulturalnej, która jest i ma być do nich skierowana. Badanie składało się z trzech etapów obejmujących indywidualne wywiady pogłębione (IDI) z przedstawicielami organizacji posiadających ofertę kulturalną dla osób z niepełnosprawnością słuchu; obserwacji tego typu wydarzeń kulturalnych oraz wywiadów (IDI) z osobami głuchymi i słabosłyszącymi. W toku badań autorki ustaliły, że osoby głuche i słabosłyszące odwiedzają instytucje kultury w grupie. Sformułowały również zestaw działań mających na celu włączenie tych osób w działania kulturalne.

Czytelnictwo wśród osób z niepełnosprawnością wzroku było przedmiotem badań Małgorzaty Paplińskiej (2020). Za pomocą sondażu diagnostycznego (składającego się z pytań otwartych i zamkniętych) próbowała ona zbadać poziom kompetencji czytelniczych wśród niewidomych uczniów szkół podstawowych (pilotaż badań był prowadzony w OSW w Laskach). Okazuje się, że w pozaszkolnych aktywnościach osoby niewidome coraz rzadziej korzystają z pisma brajlowskiego na rzecz technologii opartych na synteźatorze mowy. Ponadto badani mężczyźni, w przeciwieństwie do kobiet, w ogóle nie czytali książek, czasopism i materiałów, które nie były od nich wymagane w ramach edukacji szkolnej. Wyniki tych badań pilotażowych są ważne w kontekście rozwoju

czytelnictwa wśród osób niewidomych oraz działalności bibliotek.

Paulina Długosz prowadziła badania wśród osób biorących udział w projekcie „Sztuka łódzka na tle sztuki europejskiej. Wykluczeni/włączeni”, na który składał się cykl wykładów, warsztatów i wycieczek po Łodzi i okolicach. Grupą odbiorców byli seniorzy oraz uczniowie klas 6–8 z niepełnosprawnością wzroku lub słuchu, w tym także osoby z niepełnosprawnościami sprzężonymi (w tym niepełnosprawnością intelektualną). Głównym wyzwaniem w tym projekcie było to, jak dostosować narzędzia i techniki badawcze do odbiorców z niepełnosprawnościami. Ostatecznie zdecydowano o wyborze ankiet i obserwacji. W tekście *Od adaptacji do projektowania uniwersalnego w badaniach publiczności o różnorodnych potrzebach edukacyjnych i poznawczych* (Długosz, 2021) w interesujący sposób omawia przebieg procesu badawczego i związane z tym trudności.

Podsumowując przedstawione wyniki badań, można podzielić je za Beatą Szabłą (2019) na trzy grupy: związane z recepcją, twórczością oraz połączeniem obu tych form uczestnictwa. Najlepiej przebadaną grupą osób z niepełnosprawnościami jest środowisko osób głuchych – przeprowadzono dwa przekrojowe badania o zasięgu regionalnym i ogólnokrajowym, dotyczące potrzeb kulturalnych tej grupy. Badania dotyczące osób z niepełnosprawnością wzroku lub niepełnosprawnością sprzężoną prowadzone były w zdecydowanie mniejszej skali. Najczęściej stosowaną przez autorów techniką badawczą były ankiety, a także wywiady i obserwacje. Przedstawione powyżej wyniki badań jednoznacznie wskazują, że do tej pory w skali kraju nie zostały przeprowadzone przekrojowe badania dotyczące potrzeb kulturalnych osób z niepełnosprawnościami, skierowane do różnych grup odbiorców o różnorodnych potrzebach, opracowane według zestandaryzowanej metodologii, która pozwoliłaby na porównanie wyników. W związku z tym autorki postanowiły podjąć się tego zadania.

METODOLOGIA

Celem badań było wskazanie, w jaki sposób osoby z niepełnosprawnościami korzystają z oferty instytucji kultury i co zrobić, by była ona dla nich bardziej dostępna. Problem badawczy został sformułowany w następujący sposób: jakie są oczekiwania i potrzeby osób z niepełnosprawnością w zakresie szeroko rozumianego uczestnictwa w kulturze oraz poziomu ich zaspokojenia przez instytucje kultury w Małopolsce. W badaniu wykorzystano technikę ankiety. Kwestionariusz składał się z 15 pytań: zamkniętych, otwartych, półotwartych oraz metryczki. Autorki próbowały pozyskać wiedzę, z kim i do jakich instytucji osoby z niepełnosprawnościami chodzą najczęściej oraz czy oferta małopolskich instytucji jest zdaniem respondentów dostępna pod względem architektonicznym, cyfrowym, informacyjno-komunikacyjnym, społecznym oraz ekonomicznym. Autorki dołożyły starań, żeby kwestionariusz ankiety był dostępny dla osób z różnymi rodzajami niepełnosprawności, w tym osób głuchych (pytania były tłumaczone na PJM) i niewidomych (wbudowany czytnik immersyjny), w myśl zasad projektowania uniwersalnego. Przed rozestaniem do odbiorców ankiet została skonsultowana z ekspertami

– osobami, które na co dzień zajmują się udostępnianiem kultury. Badanie zostało przeprowadzone wyłącznie wśród osób korzystających z oferty małopolskich instytucji kultury i było realizowane przed dwa miesiące od 5 kwietnia do 2 czerwca 2022 roku. Ankieta była dystrybuowana za pomocą ankieterów/promotorów (osób, które w założeniu miały wspierać respondentów w wypełnianiu ankiety, dobrze znających środowisko osób z niepełnosprawnościami, które starały się nakłonić, jak najwięcej osób do udziału w ankiecie), koordynatorów dostępności małopolskich instytucji kultury, organizacji pozarządowych działających na rzecz osób z niepełnosprawnościami, a także działów i biur ds. osób z niepełnosprawnościami (BONów i DONów) małopolskich uczelni wyższych. Dobór respondentów nastąpił metodą kuli śnieżnej. Ankietę wypełniło 115 respondentów, ale część osób zadeklarowała, że nie są osobami z niepełnosprawnościami, w związku z tym te wyniki nie zostały włączone do dalszej analizy. Łączna liczba odpowiedzi, które zostały poddane dalszej analizie wyniosła 90. W związku z tym, że badanie było realizowane wyłącznie na terenie jednego województwa i jego celem było również przetestowanie narzędzia badawczego, a suma zebranych odpowiedzi nie jest zbyt liczna, należy je potraktować jako badania pilotażowe. Więcej informacji o wyzwaniach metodologicznych związanych z tworzeniem ankiety znajduje się w artykule zatytułowanym *Jak prowadzić badania odbiorców instytucji kultury ze szczególnymi potrzebami? – praktyczne wskazówki* (Konior, Pluszyńska 2022).

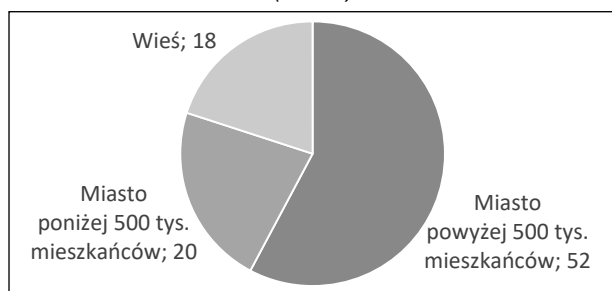
Warto również wspomnieć, że w założeniu badanie miało być realizowane z wykorzystaniem różnego typu ankiet: CAWI (ankiety elektroniczne wypełniane samodzielnie przez respondenta), CAPI (ankiety elektroniczne wypełniane z asystą ankietera), PAPI (ankiety papierowe wypełniane samodzielnie przez respondenta), jednakże ankietowani deklarowali wyłącznie chęć samodzielnego wypełniania ankiet elektronicznych. Warto w tym miejscu wskazać na wady i zalety tej techniki badawczej. Wśród zalet istotnych z perspektywy niniejszego badania należy zwrócić uwagę przede wszystkim na możliwość wypełnienia ankiety przez respondenta w dowolnym momencie i przeznaczenia na tę czynność takiej ilości czasu, jaka jest niezbędna. Ważna jest także możliwość dotarcia do specyficznych grup docelowych. Wśród wad należy z kolei wskazać na charakterystykę respondentów – są to ochotnicy, głównie ludzie młodzi, lepiej wykształceni. Ponadto powszechne jest zjawisko tzw. *oversurveyingu*, czyli zmęczenia użytkowników internetu prośbami o wypełnienia ankiet. W związku z tym ich zwrot jest niski i utrzymuje się na poziomie 5–10% grupy docelowej (Szpunar, 2008).

WYNIKI BADAŃ

Prowadząc badania ankietowe wśród osób z niepełnosprawnościami zamieszkałych w Małopolsce, pozyskano 90 poprawnie wypełnionych ankiet. W badaniach wzięło udział więcej kobiet (48 osób) niż mężczyzn (36 osób)¹, głównie zamieszkałych w dużym mieście (wykres 1).

¹ Sześciu badanych nie wskazało swojej płci lub wybrało odpowiedź „inna”.

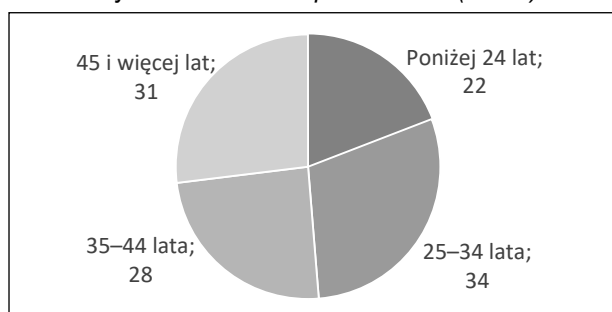
Wykres 1. *Miejsce zamieszkania respondentów (n=90)*

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

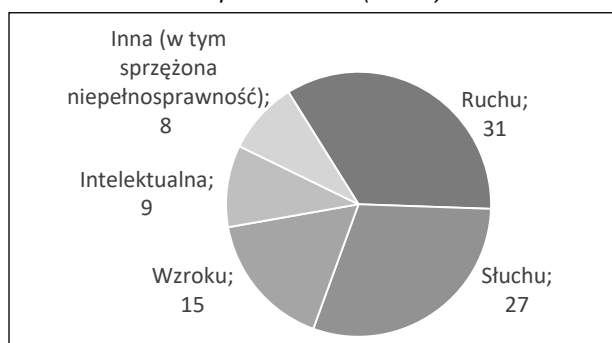
Wśród ankietowanych były osoby w różnym wieku (wykres 2), z różnym rodzajem niepełnosprawności (wykres 3), głównie w stopniu znacznym (wykres 4).

Wykres 2. *Wiek respondentów (n=90)*

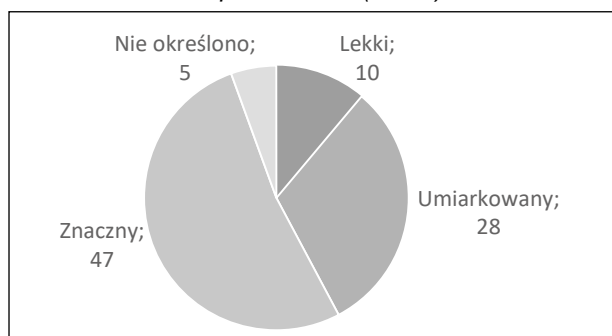
Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Wykres 3. *Rodzaj niepełnosprawności respondentów (n=90)*

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

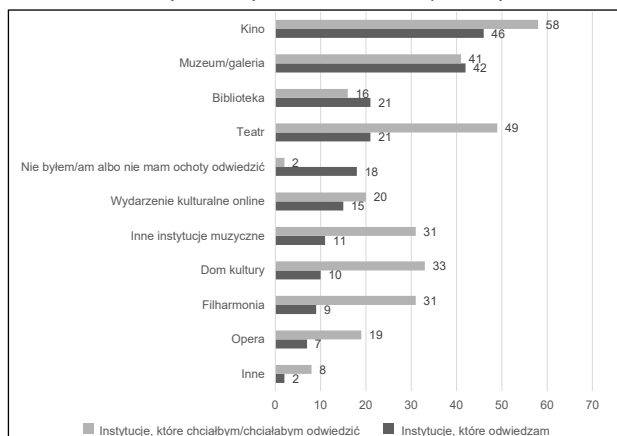
Wykres 4. *Stopień niepełnosprawności respondentów (n=90)*

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

W pierwszej kolejności interesowało nas, jakie instytucje odwiedzają osoby z niepełnosprawnościami, a jakie chciałyby odwiedzić.

Wykres 5. *Instytucje, które odwiedzają i które chciałyby odwiedzić osoby z niepełnosprawnościami (n=90)*

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Z badań wynika (wykres 5), że osoby z niepełnosprawnościami najczęściej odwiedzają kino; muzea/galerie oraz bibliotekę i teatr. Najchętniej odwiedziłyby natomiast: kino, teatr, muzea/galerie, domy kultury, filharmonię i inne instytucje muzyczne. Największy zatem potencjał (różnica pomiędzy potrzebami a dostępną ofertą) można zauważyć w działalności teatrów, domów kultury oraz instytucji muzycznych, w tym filharmonii. Osoby z niepełnosprawnością najchętniej odwiedziłyby wskazane instytucje, ale z różnych przyczyn zrobić tego nie mogą. W tabeli 1 zaprezentowano, które instytucje kultury chciałyby odwiedzić osoby z niepełnosprawnościami, uwzględniając rodzaj niepełnosprawności. Z badań wynika, że osoby z niepełnosprawnością wzroku najchętniej poszłyby do teatru i kina. Osoby z niepełnosprawnością słuchu najchętniej wybrałyby się z wizytą do kina oraz muzeum/galerii. Osoby z niepełnosprawnością ruchową najchętniej odwiedziłyby teatr i kino. Osoby z niepełnosprawnością intelektualną najchętniej wzięłyby udział w zajęciach organizowanych w domach kultury. Osoby z inną niepełnosprawnością (w tym także sprzężoną) najchętniej poszłyby do kina i innej instytucji muzycznej.

Próbowaliśmy także dociec, jak często osoby z niepełnosprawnością odwiedzają małopolskie instytucje kultury. Z badań wynika, że rodzaj niepełnosprawności różnicuje, jak często odbiorcy wybierają daną instytucję. Dla przykładu osoby z niepełnosprawnością ruchową oraz z niepełnosprawnością słuchu najczęściej odwiedzają muzea/galerie; filharmonie, inne instytucje muzyczne i biblioteki. Badania jednak nie potwierdzają, z czego taki wybór wynika.

Interesowało nas ponadto, z kim najczęściej osoby z niepełnosprawnościami odwiedzają instytucje kultury. Z badań wynika, że respondenci najchętniej odwiedzają instytucje kultury ze znajomymi i przyjaciółmi, z rodziną oraz w zorganizowanej grupie osób z niepełnosprawnościami. Zestawiając te wyniki z wiekiem respondentów, można zauważyć, że osoby poniżej 24 lat najchętniej chodzą do instytucji same. Osoby poniżej 24 lat i powyżej 45 lat najchętniej przychodzą z rodziną. Z przyjaciółmi najchętniej instytucje kultury odwiedzają osoby w wieku 25–34 lat, a w zorganizowanej grupie najchętniej osoby poniżej 24 lat.

Osoby z niepełnosprawnościami najczęściej czerpią wiedzę o ofercie instytucji kultury od znajomych/rodziny, z mediów społecznościowych oraz ze stron

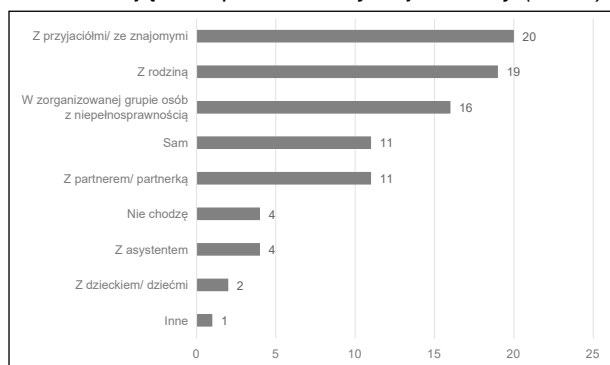
internetowych danych instytucji. Szczegóły zostały zaprezentowane na wykresie 7. Informacja ta z pewnością może być przydatna dla pracowników instytucji kultury, by dobrać skuteczne metody promocji oferty skierowanej do osób z niepełnosprawnościami.

Tabela 1. *Liczebność respondentów (osób z niepełnosprawnościami) chcących odwiedzić wybrane instytucje (n=90)*

	Jestem osobą z niepełnosprawnością					Ogółem
	Wzroku	Słuchu	Ruch	Intelektualna	Inna	
Do muzeum/ galerii	6	18	8	5	4	41
Do teatru	9	15	15	5	5	49
Do filharmonii	2	11	13	2	3	31
Do opery	0	11	5	1	2	19
Do innej instytucji muzycznej	5	10	8	2	6	31
Do kina	7	18	22	5	6	58
Do biblioteki	0	6	4	5	1	16
Na zajęcia kulturalne organizowane w domu kultury	3	15	6	7	2	33
Wezmę udział w wydarzeniu kulturalnym on-line	1	13	3	3	0	20
Nie mam ochoty odwiedzić instytucji kultury	0	2	0	0	0	2
Inne	0	2	3	2	1	8
Ogółem	15	27	31	9	8	90

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Wykres 6. *Z kim respondenci najczęściej odwiedzają małopolskie instytucje kultury (n=90)*

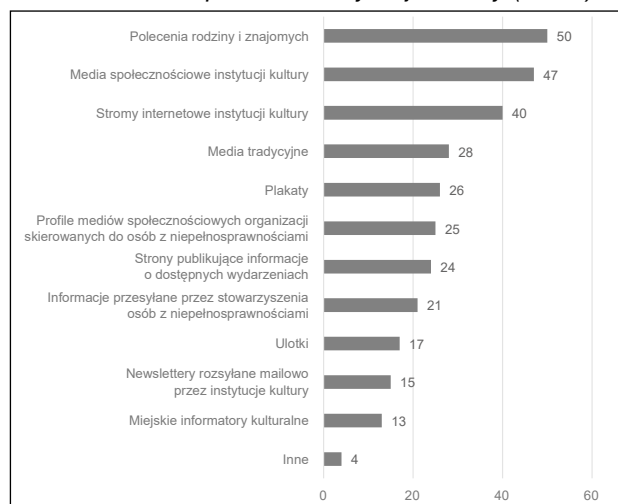

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Osoby z niepełnosprawnościami zauważają pozytywne zmiany w dostosowaniu małopolskich instytucji kultury w ciągu ostatnich 2 lat. Twierdząco na to pytanie odpowiedziało 51 respondentów. Ankietowani zauważają, że przede wszystkim zwiększyła się liczba dostępnych wydarzeń kulturalnych oraz instytucje kultury stały się bardziej wrażliwe na potrzeby osób z niepełnosprawnościami (wykres 8). Niemniej większość ankietowanych ocenia, że oferta kulturalna instytucji kultury w Małopolsce jest dostosowana do potrzeb osób z niepełnosprawnościami jedynie częściowo (tak odpowiedziało 48 osób). W pytaniu otwartym dopytaliśmy, jakie dostosowania są dla respondentów najważniejsze, by bez przeszkód korzystać z oferty instytucji kultury. Wśród odpowiedzi wskazano m.in. tłumaczenie na Polski Język Migowy (w skrócie: PJM) (14 osób), podjazdy

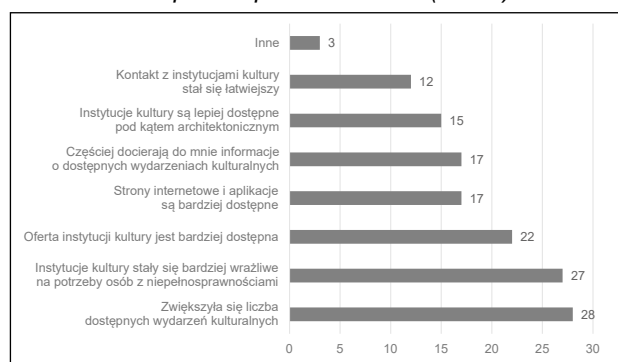
i windy (13 osób), napisy (10 osób) oraz audiodeskrypcję (9 osób). Część respondentów (22 osoby) wskazywało na dość ogólne informacje dotyczące dostępności architektonicznej budynków. Wymieniono m.in. potrzebę dostępnych toalet, szatni, niskich blatów przy kasach, miejsc parkingowych przeznaczonych dla osób z niepełnosprawnościami, miejsc do odpoczynku czy wyciszenia. Pięć osób zwróciło także uwagę na dostęp miejsc na widowni dla osób jeżdżących na wózku, aby nie były one zbyt blisko sceny/ekranu ani zbyt daleko lub zupełnie z boku/na uboczu. Wśród innych, występujących pojedynczo, sugestii wymieniono m.in. przewodniki, pętle indukcyjne, szkła powiększające czy dostępne multimedia i aplikacje mobilne.

Wykres 7. Skąd respondenci czerpią wiedzę o ofercie małopolskich instytucji kultury (n=90)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Wykres 8. Wskazywane przez respondentów pozytywne zmiany, jakie zaszły w dostosowaniu małopolskich instytucji kultury do potrzeb osób z niepełnosprawnościami (n=90)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Jednym z ważniejszych wniosków zrealizowanych badań pilotażowych w Małopolsce jest opinia ankietowanych, że największą barierą w dostępie do oferty kulturalnej są bariery społeczne, wynikające z niezrozumienia potrzeb osób z niepełnosprawnościami (tak odpowiedziało 37 osób). Dopiero w dalszej kolejności wymieniono bariery komunikacyjne (31 osób), architektoniczne (29 osób) oraz ekonomiczne (27 osób). Na zakończenie ankiety dopytałyśmy respondentów w pytaniu otwartym, co warto byłoby zmienić, by osoby z niepełnosprawnościami częściej korzystały z oferty kulturalnej? Na to pytanie nie

wszyscy udzielili odpowiedzi (nie odpowiedziało 17 ankietowanych). Ci ankietowani, którzy odpowiedzieli, prócz wskazywania – podobnie jak we wcześniejszym pytaniu otwartym – udogodnień architektonicznych i komunikacyjnych podnieśli dużą potrzebę empatii, wrażliwości, nastawienia społecznego, zrozumienia i otwartości wobec osób z niepełnosprawnościami (8 osób). Wśród innych propozycji wymieniono m.in. zapewnienie asysty, by osoby z niepełnosprawnościami nie musiały samodzielnie szukać wsparcia wśród znajomych czy rodziny, zwiększenie działań promocyjnych oferty skierowanej do tej grupy odbiorców oraz zwiększenie liczby tych wydarzeń. Trzy osoby zwróciły uwagę, że dostępność oferty kulturalnej jest „sprawą indywidualną” i trudno w kilku zdaniach określić, co warto byłoby zmienić.

PODSUMOWANIE

„Kultura ma silny wpływ na budowanie spójności społecznej i sposób, w jaki ludzie odnoszą się do siebie” (Laaksonen, 2010, s. 20), a „uczestnictwo w kulturze dostarcza różnorodnych korzyści (...) i jest konieczne dla harmonijnego rozwoju jednostki ludzkiej” (Makówka, 2007, s. 19 i 20). Ponadto „prawo korzystania z dóbr kultury jako jedno z praw człowieka cechuje się powszechnością, dotyczy ono zatem wszystkich ludzi bez wyjątku, także niepełnosprawnych” (Lizak, 2017, s. 59). Przeprowadzone badania pilotażowe dotyczące uczestnictwa w kulturze osób z niepełnosprawnościami pozwalają stwierdzić, że badane osoby chętnie korzystają z oferty instytucji kultury oraz zauważają pozytywne zmiany w dostosowaniu małopolskich instytucji kultury do potrzeb osób z niepełnosprawnościami, jakie nastąpiły w ciągu ostatnich dwóch lat, ale jednocześnie wskazują, co jeszcze jest do zrobienia. Przytaczane sugestie dotyczą dostępności architektonicznej, komunikacyjnej i cyfrowej, ale warto zaznaczyć, że aspekty te zostały uregulowane w dwóch ustawach o dostępności z roku 2019 (Ustawa o zapewnieniu dostępności, 2019; Ustawa o dostępności cyfrowej, 2019), co oznacza, że kierunek zmian został już nakreślony. Z badań jednak wynika, że istnieje jeszcze jedna potrzeba, trudna do wprowadzenia, bo wymagająca rozwiązań systemowych, rozłożonych w czasie. Osoby z niepełnosprawnościami wskazują, że największą barierą w dostępie do oferty kulturalnej są bariery społeczne, wynikające z niezrozumienia potrzeb osób z niepełnosprawnościami. Potrzeba empatii, wrażliwości, nastawienia społecznego, zrozumienia i otwartości wobec osób z niepełnosprawnościami była wskazywana wielokrotnie także w pytaniach otwartych. Co ciekawe o potrzebie wrażliwości mówili również pracownicy instytucji kultury realizowanych przez nas badań w roku 2021:

Dostępność tak naprawdę zaczyna się zmieniać, kiedy zmienia się też wrażliwość człowieka, bo sam przepis nie jest czasami wystarczający, żeby zrozumieć pewien problem (...). Zdolność do wdrażania narzędzi, które są proponowane, i rozwiązań wzrasta wtedy, kiedy w człowieku rodzi się pewna empatyczność i faktycznie zaczyna odczuwać te autentyczne bariery i zaczyna rozumieć, dlaczego to jest tak ważne. (f1/f2)

Wdrażając dostępność, potrzebna jest wrażliwość, żeby wiedzieć, że tutaj nie chodzi o zrobienie czegoś niepotrzebnego, tylko czegoś, co tak naprawdę da podstawę do równego uczestnictwa” (f1/f5) (Konior i in., 2021, s. 38).

Budowanie wrażliwości i zmiany mentalne mogą nastąpić jedynie w procesie edukacji. Tworzenie świata uwzględniającego, że jesteśmy różni, ale równi wymaga rozwiązań wielowymiarowych, od tych, które kształtują język, jakim się posługujemy, poprzez te budujące przestrzeń, w jakiej się znajdujemy, w której nie ma podziałów na lepszych i gorszych, kończąc na tych rozwiązaniach, które wspierają aktywność społeczną do wdrażania zmian. Żadne pieniądze, przepisy prawne nie będą generowały zmiany w aspekcie dostępności, jeśli nie pochylimy się nad procesem edukacji od najmłodszych lat. W naszym przekonaniu dużą rolę w tym zakresie mogą odegrać publiczne instytucje kultury.

Zgadzamy się z Markiem Krajewskim, który postulował: „Widziałbym instytucje kultury przede wszystkim jako platformy, na których ludzie, tworzący określoną zbiorowość, mogą się spotkać, zobaczyć siebie nawzajem, skonfrontować własną różnorodność, określić możliwe pola kooperacji i podejmować wspólnie działania, produktywnie w solidarności i zaufaniu. By instytucja kultury mogła spełniać tę funkcję, potrzebne jest jej otwarcie na zbiorowości i przyjęcie przez nią nowej roli: współodpowiedzialnej za kulturę, a więc w istocie za sposób życia lokalnej społeczności. To wymaga dostrzeżenia w poszczególnych jednostkach osób kompletnych, z których każda ma coś do zaoferowania innym, z których każda jest (przynajmniej potencjalnie) aktywna, sprawcza, zainteresowana tym, co publiczne. Ponieważ jednak często same jednostki nie są świadome, że takie cechy posiadają, potrzebne jest stwarzanie okazji i pretekstów, by je w sobie odkrywały. Potrzebne jest prowokowanie współpracy i wkręcanie w nią” (Krajewski, s. 35-36).

BIBLIOGRAFIA/REFERENCES

- Buchner, A., Kietlińska, B., Wierzbicka, M., 2016. *Głusi i słyszący – otwarte kultury i przestrzeń dialogu?* Warszawa: Mazowiecki Instytut Kultury.
- Cuenca-Amigo, M., Poprawski, M., 2022. Koncepcja rozwoju publiczności w europejskiej perspektywie porównawczej. W: P. Firyń, M. Grenda, M. Poprawski, red., *Publiczność w centrum uwagi. Dyskusje o audience development*. Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu Adama Mickiewicza
- Czech, F., Kosiński, B., Mazurek, E., Wąchal, K., Wiącek, E., 2014. *Raport. Nie Bądź Głuchy na Kulturę. Analiza szans i barier uczestnictwa osób głuchych w życiu artystyczno-kulturalnym w Polsce*. Dostępny w: <http://www.kulturagluchych.pl/m/58-Wyniki-badan> [Dostęp: 10.11.2022].
- Czerwińska, M., 2019. Osoby z niepełnosprawnością wzroku w świecie kultury – specyfika i uwarunkowania uczestnictwa inkluzywnego. *Kultura i Edukacja*, 1(123), 58–76.
- Długosz, P., 2021. Od adaptacji do projektowania uniwersalnego w badaniach publiczności o różnorodnych potrzebach edukacyjnych i poznawczych. W: A. Konior, O. Kosińska, A. Pluszyńska, red., *Badania w sektorze kultury. Przyszłość i zmiana*. Kraków: Wydawnictwo Attyka.
- Domagała-Zyśk, E., Rosowicz, M., 2013. Udział w kulturze studentów niesłyszących i słabosłyszących – rzeczywistość i obszary wsparcia. W: B. Sidor-Piekarska, red., *Kompetentne wspieranie osób z niepełnosprawnością*. Lublin: Wydawnictwo KUL, 171–187.
- Dykcik, W., 2003. Aktywność w kulturze i sztuce podstawą edukacji i twórczego życia osób niepełnosprawnych. W: E. Jutrzyńska, red., *Sztuka w życiu i edukacji osób niepełnosprawnych. Wybrane zagadnienia*. Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej.
- Firyń, P., 2022. Audience development a marketing sztuki. Analiza porównawcza. W: P. Firyń, M. Grenda, M. Poprawski, red., *Publiczność w centrum uwagi. Dyskusje o audience development*. Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu Adama Mickiewicza.
- Gąciarz, B., 2014. Integracja społeczna osób niepełnosprawnych jako wyzwanie dla nauki i praktyki społecznej. Wprowadzenie. *Studia Socjologiczne*, 2(213), 7–14.
- Golka, M., 2007. *Socjologia kultury*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Goryń, P., 2020. Osoby z niepełnosprawnościami nowym odbiorcą kultury. W: E. Dąbrowska-Prokopowska, P. Goryń, M.F. Zaniewska, red., *Kultura w Polsce w XXI wieku: konteksty społeczne, kulturowe i medialne*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 59–70.
- Grad, J., 1997. *Badania uczestnictwa w kulturze artystycznej w polskiej socjologii kultury. Analiza metodologiczno-teoretyczna*. Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu Adama Mickiewicza.
- Janicka-Olejnik, E., 2016. *Uczestnictwo Polaków w kulturze w świetle aktualnych raportów*. *Studia BAS*, 2(46), 57–75.
- Konior, A., Pluszyńska, A., Grabowska, A., 2021. *Dostępność cyfrowa, architektoniczna i informacyjno-komunikacyjna w publicznych instytucjach kultury*. Małopolska. Dostępny w: <https://kultura.uj.edu.pl/nauka/badania/dostepnosc> [Dostęp: 1.10.2022].
- Konior, A., Pluszyńska, A., 2022. Jak prowadzić badania odbiorców instytucji kultury ze szczególnymi potrzebami? – praktyczne wskazówki. W: K. Kopeć, M. Laberschek, A. Pluszyńska, *Badania w sektorze kultury. Dostępność*, Kraków: Wydawnictwo Attyka.
- Konwencja ONZ o prawach osób niepełnosprawnych, 2006. Dostępny w: <https://bip.brpo.gov.pl/pl/content/konwencja-onz-o-prawach-osob-niepelnosprawnych> [Dostęp: 10.11.2022].
- Krajewski, M., 2022. *Po co nam instytucje kultury*. Kraków: Wydawnictwo Małopolskiego Instytutu Kultury.
- Laaksonen, A., 2010. *Making culture accessible. Access, participation and cultural provision in the context of cultural rights in Europe*. Council of Europe Publishing.
- Lizak, A., 2017. Dostęp osób niepełnosprawnych do dóbr kultury w świetle prawa. *Kwartalnik Prawo-Spoleczeństwo-Ekonomia*, 2, 59–70.
- Makówka, M., 2007. Funkcje uczestnictwa w kulturze. *Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie*, 742, 5–22.
- Niedbalski, J., Raclaw, M., Żuchowska-Skiba, D., 2017. Wstęp. Współczesne perspektywy postrzegania niepełnosprawności. W: J. Niedbalski, M. Raclaw, D. Żuchowska-Skiba, red., *Oblicza niepełnosprawności w teorii i praktyce*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Nowak, A., 2015. Uczestnictwo osób niepełnosprawnych w kulturze. *Chowanna*, 1, 91–102.
- Paplińska, M., 2016. Niewidomy odbiorca sztuki – społeczne, edukacyjno-rehabilitacyjne znaczenie audiodeskrypcji przedstawień teatralnych dla osób z niepełnosprawnością wzroku. *Forum Pedagogiczne*, 1, 181–194.
- Paplińska, M., 2020. Czytać czy nie czytać? Opinie i preferencje niewidomych adolescentów na temat pisma Braille'a – badania pilotażowe. W: J. Kuczyńska-Kwapisz, M. Dycht, red., *Kluczowe zagadnienia tyflopedagogiki i nauk pokrewnych*. Kraków: Wydawnictwo Impuls.
- Pawłowska, A., Sowińska-Heim, J., 2016. *Audiodeskrypcja dzieł sztuki. Metody – problemy – przykłady*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Pawłowska, A., Wendorff, A., Sowińska-Heim, J., 2019. *Osoby z niepełnosprawnością i sztuka. Udostępnianie, percepcja, integracja*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Pichalski, R., 1986. Nieprofesjonalna twórczość ludzi niepełnosprawnych i pełnosprawnych. W: A. Hulek, red., *Człowiek niepełnosprawny w społeczeństwie*. Warszawa: Wydawnictwo PZ WL.
- Piechota, A., 2019. *Biblioteka bez barier... Czy to wystarczy? Problem usług bibliotecznych dla osób z niepełnosprawnościami. Analiza programów kształcenia studiów wyższych oraz działalności bibliotek powiatowych*

- Śląska i Zagłębia. Nowa Biblioteka. Usługi, Technologie Informacyjne i Media, 4(35),187–203.
- Plebańczyk, K., 2022. Wybrane narzędzia i techniki wspierające audience development w organizacjach kultury. W: Kocój, E., Laberschek, M., Kopeć, K., Plebańczyk, K., red., *Metodologia badań w sektorze kultury i mediów*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Ploch, L., 2009. Środowisko rodzinne jako czynnik warunkujący rozwój zainteresowań teatralnych artystów niepełnosprawnych. *Szkola Specjalna*, 4, 274–288.
- Righolt, N., 2022. Europejskie mniejszości i ich prawa do kultury. *Connecting Audience Polska*, 5, 66–71.
- Szabała, B., 2019. Uczestnictwo osób z niepełnosprawnością wzrokową w kulturze. *Lubelski Rocznik Pedagogiczny*, 38, 47.
- Szpunar, M., 2008. Jak zwiększyć odsetek wypełnień w badaniu internetowym – fakty i mity na temat kwestionariuszy on-line. *Studia Medioznawcze*, 1 (32), 43–54.
- Ustawa z 19 lipca 2019 o zapewnianiu dostępności osobom ze szczególnymi potrzebami. Dostępny w: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20190001696/U/D20191696Lj.pdf> [Dostęp: 10.11.2022].
- Ustawa z dnia 4 kwietnia 2019 o dostępności cyfrowej stron internetowych i aplikacji mobilnych podmiotów publicznych. Dostępny w: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20190000848/U/D20190848Lj.pdf> [Dostęp: 10.11.2022].
- Wątrobiński, D., 2019. Audiodeskrypcja jako punkt wyjścia dla wielosensualnego poznawania historii i sztuki – projekt Obrazy bez barier. *Ogrody Sztuki i Nauki*, 9, 170–177.
- Więckowski, R., 2014. *Audiodeskrypcja piękna. Przekładaniec*, 28, 109–123.
- Wos, K., 2018. *Rozwijanie kompetencji kulturalnych dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną – projekt naukowy*. Kulturalni w Toruniu, 195–211.
- Wysocka, O., 2022. Zachęta do sztuki. W: P. Firyń, M. Grenda, M. Poprawski, red., *Publiczność w centrum uwagi. Dyskusje o audience development*. Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu Adama Mickiewicza.
- Żuraw, H., 2001. Rewalidacyjne funkcje udziału w kulturze – aplikacje teorii Profesora Aleksandra Hulka. W: G. Dryżałowska, red., *Paradygmaty i przeobrażenia edukacji specjalnej w świetle dorobku Profesora Aleksandra Hulka*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.